

vrhl nádherné schodiště

Italské království zří-
ském sjezdu (1815) ze
jův italských, Milánska,
a, a tvořilo rakouskou
e 47.475 km² s 5.236.854
ústavu s poradními
acích a zvláštní nejvyšší
oně. Stav tento potrvál
ení revoluce měl v krá-
rávu místokrál s dvěma
a v Benátkách. Mírem
stoupilo Rakousko té-
rdskou království Sar-
c. na rozloze 26.241 km²
provinciích (benátské,
cenzské, veronské, ro-
vské a mantovské) s hl.
z. zároveň sídlem misto-
onečně postoupen celý
oceně Itálii.

-strit], ulice v Londýně,
a bankovním ústavem.
a počest lombardských
ě značí L. anglický pe-
rdní banky), půjčovny,
vají se veřejné (státní
ústavy, které na zá-
(zboží, kovů, cenných
rátkou dobu za mírný
mbardní zápůjčky.
něsto ve franc. depart.
úvalu f. Save, 166 m
nepatrný obchod s do-
hlavním místem franc.
u. (34.350 ob.). Ve stře-
opatství, založené v do-
šněné r. 1317 v biskup-
é franc. revoluce bylo
říženo. Biskupství toto
athedrála a dochovaná
ského.

Tanah Sassak, t. j.
n z ostrovů Sundských
ří asijském, mezi ostro-
oddělen jest od ostr.
kou, protírá se mezi
115° 24' — 116° 20' v. d.

v. XVI. 19/2 1900.

duší. Dle náboženství největší část jest mu-
hammedánská, menší brahmánská. Politicky
náleží L. k ostrovu Bali. Hl. místo je Mata-
ram. — Jacobs, Eenige tijd onder de Baliner
(Batavia, 1883; s mapkou). *EMA.*

Lombroso [-brózo] Cesare, vynikající lé-
kař italský (psychiatr) a anthropolog (* 1836 ve
Veroně). Studoval v Turině, účastnil se r. 1859
války jako vojenský lékař, stal se r. 1862
professorem psychiatrie na univers. v Pavii,
brzo pak zároveň ředitelem blázince v Pe-
saru a později professorem soudního lékař-
ství a psychiatrie na universitě turinské,
kdež dosud působí. Psychiatrii zabýváti se
počal L. již od r. 1855, od kterého počaly
vycházeti jeho časopisecké stati v tomto
oboru. Prvním větším jeho spisem jsou *Ri-
cerche sul cretinismo in Lombardia* (1859),
které obrátily naň pozornost Virchowovu. Nej-
větší jméno získal si však L. spisy z oboru
kriminální psychologie a kriminální anthropo-
logie (v. t.). Základem jeho učení jsou mate-
rialistické názory o podstatě nervových cho-
rob. Na teorii své o neuropathismu geniál-
ních lidí postavil L. smělou paralelu mezi
geniálností a stavem bezvědomí i psychi-
ckými anomáliemi. Při studii zločinců použil
jeden z prvních anthropometrické metody a
vytvořil t. zv. typ zločince. Podstatou učení
jeho jest faktum, že jednotlivci již od naro-
zení tíhnou k nepravostem a jsou nepřístupni
všem pokusům o nápravu. Hlavní spisy L.-vy
jsou: *Genio e follia* (1864, 3. vyd. 1876; něm.:
Genie und Irrsinn, v Reclamově universální
knihovně; rus.: Genialnost i poměšatělstvo,
1892); *Studj clinici sulle malattie mentali* (1865;
něm.: Klinische Beiträge z. Psychiatrie, Lips.,
1869); *Studj clinici sperimentali sulla natura,
causa e terapia della pellagra* (1870); *Sulla
microcefalia e sul cretinismo con applicazione
alla medicina legale* (Bologna, 1873); *La me-
dicina legale delle alienazioni mentali* (Pad.,
1873); *L'amore nel suicidio e nel delitto* (Turin,
1881); *L'uomo delinquente in rapporto alla antro-
pologia, alla giurisprudenza ed alle discipline
carcerarie* (4. vyd. t., 1889; něm. od Frän-
kela: Der Verbrecher in anthropologischer,
ärztlicher und juristischer Beziehung, Hamb.,
1887—90, 2 sv.; atlas 1895); *Delitti di libidine*
(Turin, 1886); *L'uomo di genio in rapporto*

20

Osudy dobrého vojáka Švejka jsou plné encyklopedických textů. Ve druhé kapitole Švejk potkává na policejním ředitelství „pán[a] chladné úřední tváře s rysy zvířecí ukrutnosti, jako by byl právě vypadl z Lombrosovy knihy ‚O typech zločinných‘“ (HAŠEK 1981: 24).¹ Když se ve čtvrté kapitole Švejk ohlíží za svým pobytem v blázinci, vzpomene si, že nejzuiřivějším tamním pacientem „byl jeden pán, kerej se vydával za 16. díl Ottova slovníku naučného a každého prosil, aby otevřel a našel heslo ‚Kartonážní šička‘, jinak že je ztracenej“ (34). A ve druhém díle se dočítáme o auditoru Rullerovi, jenž listuje etnografickou ročenkou Friedricha Krausse *Forschungen zur Entwicklungsgeschichte der geschlechtlichen Moral*,² nikoliv aby se poučil o speciální oblasti folkloru, nýbrž aby uspokojil svou pornografickou vášeň (317).

Přítomnost těchto textů svědčí o Haškově zájmu o obor slovníků a encyklopedií jako takový. Podle Franty Sauera se Haškova vlastní četba skládala především z děl encyklopedické povahy (srov. SAUER – SUK 1924: 48–49). Místo beletrie četl literaturu faktografickou – Brehmův *Život zvířat*, *Ottův slovník naučný*, Heverochovo *O podivínech a lidech nápadných* a archeologické knihy o počátku lidstva (srov. PYTLÍK 1998: 222). Tato četba mu často poskytla základ pro jeho fikce. Řada jeho povídek vychází z mylného výkladu slovníkových hesel, například v jedné z kapitol „Zpovědi starého mládence“ (1912) je zápleтка do značné míry postavena na snaze hlavní postavy

¹ Dále bude u této publikace odkazováno pouze na příslušné stránky.

² Její úplný název zněl *Anthropophyteia: Jahrbücher für folkloristische Erhebungen und Forschungen zur Entwicklungsgeschichte der geschlechtlichen Moral*.

využít *Ottův slovník naučný* při vaření vajíček na měkko (srov. HAŠEK 1961: 245–247). Podobně encyklopedicky naladěný je i *Dobrý voják Švejk*; ať už jde o klasifikaci duševně chorých v kapitole čtvrté, anebo o Markovy bizarní živočišné druhy, které prezentoval v časopise *Svět zvířat* (267–269). Radko Pytlík dokonce ve své biografii píše, že Hašek zamýšlel napsat ve *Švejkovi* „román jako Ottův naučný slovník“ (PYTLÍK 1998: 29), a sám pak popisuje knihu jako „osudy českého člověka za světové války [...] ve formě [...] rozsáhlé humorné ‚encyklopedie‘“ (PYTLÍK 1998: 288).

Jak si tedy máme vyložit encyklopedičnost *Osudů*? Samy o sobě slovníkovou stavbu do jisté míry mají. Anglický kritik J. P. Stern je v tomto smyslu trefně popsal jako „román uspořádaný podle vzoru ‚jedna zpropadená věc za druhou‘“ (STERN 1966: 14).³ Stern to samozřejmě myslel spíše žertem než jako odbornou poznámku o kompozičních kvalitách Haškovy knihy. Jeho postřeh však přesto upozorňuje na analogii mezi *Osudý* a encyklopedickou formou. V obou případech je text rozčleněn v samostatná hesla či příběhy, které se vzpírají podříditi předpokládanému celku. A třebaže má Haškova kniha na rozdíl od většiny naučných slovníků svůj rámcový děj, tento se často zcela ztrácí v široce rozvedených odbočkách. Mezi *Osudý* a encyklopediemi tak existuje určitá strukturální shoda.

Samotný poukaz na tento izomorfismus však ještě nevysvětluje Haškovo zaujetí naučnými slovníky a encyklopedickým stylem. V této kapitole se přitom pokusím rozvinout tezi, že přinejmenším v *Osudech* hraje tento styl klíčovou roli. Právě jeho prostřednictvím jsou do nich vtažena témata války, nacionalismu, byrokracie a paměti. Průzkum Haškova encyklopedického stylu nám odhalí nejen jejich konkrétní provázanost, ale také to, jak se tento velký román zrodil z ducha modernismu.

³ V originálním znění: „[It is] a novel constructed on the pattern of one ‚damu‘ thing after another.“

Abychom mohli plně pochopit, jak Haškův encyklopedismus propojuje jednotlivá témata románu a činí je integrální součástí jeho stavby, proberu nejprve tři z jeho možných interpretací. Podle první z nich je Haškův encyklopedismus satirou na určitou vědeckou epistemologii. Podle druhé má národní rozměr a vzniká na základě touhy složit národní epos, co nejúplnější vyprávění o osudu národa. A konečně za třetí může mít Haškův encyklopedismus povahu osobní, může představovat kompletní záznam jeho vlastních vzpomínek a myšlenek.

I. Haškův encyklopedismus jakožto satira na biopolitiku

Zastavme se u již zmíněné scény, v níž je policejní úředník přirovnáván k zločinnému typu z knihy Cesara Lombrosa. Přirovnání je použito ve chvíli, kdy Švejk prochází procedurami na policejní stanici, jež ho mají oklasifikovat pro potřeby rakousko-uherské justice. Záměr je zřejmě ironický: vypravěč nechává úřady ochutnat jejich vlastní polívčičku, neboť úředník je tu popisován slovy, která by za obvyklých okolností měla být vyhrazena pro zločince. Díky tomuto významovému zvratu se klasifikující osoba stala klasifikovanou a žalářník tím, kdo patří do žaláře.

Naproti tomu Švejk je nevyzpytatelně atypický. Když mu policejní úředník řekne, aby se netvářil tak blbě, odpovídá mu Švejk s plnou vážností, že s tím nemůže nic dělat: „[J]á jsem byl na vojně superarbitrován pro blbost a prohlášen ouředně zvláštní komisí za blba. Já jsem ouřední blb“ (24). A v dalších odstavcích je to samozřejmě Švejkova podivuhodná blbost, co ho zachraňuje před trestem. Jako v celých *Osudech* je pointa v tom, že čtenář nemůže vědět, zda je Švejk opravdu hloupý nebo prostě mazaný. Tato dvojakost neladí s epistemologickou jistotou encyklopedického zařazování užívaného policií a narušuje i Švejkovu vojenskou diagnózu „ouředního blba“. Švejk sám existuje mimo encyklopedické kategorie

a představuje problém pro nárokovanou úplnost encyklopedií – je výjimkou.

Haškova zmínka o encyklopedickém textu, použitém k oklasifikování policejního úředníka, ale implicitně nepoužitelném ke klasifikaci Švejka, zahajuje v *Osudech* jednu ze základních satirických linií: zaměřenou na rakousko-uherský systém třídění obyvatelstva. V obecném smyslu se jedná o to, co Michel Foucault nazval biopolitickým režimem (srov. např. FOUCAULT 2009). Jakožto nástroje biopolitické moci měly texty autorů, jako byl Lombroso nebo Heveroch, klasifikovat společnost na základě biologického myšlení a oddělit zrna od plev, normální od úchylného. Právě na tento řád Haškův text nejčastěji upomíná, ale nebere ho za svůj. Když „muž inteligentního vzezření“ chodí na přednášky doktora Heverocha, nezajímá ho taxonomie duševních chorob, ale způsob, jak simulovat paralýzu (30). A odvolává-li se jednoroční dobrovolník Marek na Brehmův *Život zvířat*, pak jediné proto, aby jej coby volně upravitelný a doplnitelný zdroj použil pro svou pochybnou obranu vymyšlených zvířat: „Poslal jsem dopis, ve kterém jsem celou svou teorii vložil o ořešníku, proplétaje dopis četnými nadávkami a vymyšlenými citáty z Brehma“ (268).

Haškův román popírá taxonomickou moc takových encyklopedií tím, že je obrací proti sobě samým. Tím se *Osudy dobrého vojáka Švejka* ukazují jako kniha ideologicky namířená proti jejich pozitivismu. Pro Haška encyklopedie představují horizont jistého imperiálního řádu, různých klasifikačních systémů a hierarchií, na jehož pozadí se román odehrává. Při tomto foucaultovském čtení se pak kniha stává skvělým modelem odporu proti takovým pořádkům.

Sama Švejkova osobnost se dá biologicky zachytit jen stěží: jeho opakovaná lékařská vyšetření v prvním díle k ničemu nevedou, dokonce i jeho revmatismus je jen náladový: „Švejk šel o berlič a s hrůzou pozoroval, že jeho revmatismus začíná mizet“ (57). Jeho podnik s prodejem psů je rovněž postaven na porušování biologického řádu a způsobů ustanovování identity. Švejkův obchodní plán – prodej

nečistokrevných psů coby čistokrevných pomocí padělaných rodokmenů – spoléhá na to, že žádná klasifikace, přinejmenším v případě psích druhů či ras, nemůže být tak přesná, jak by se mohlo zdát:

Psů, kerej by vo sobě moh říct: „Já jsem čistokrevná potvora“, je vopravdu málo. Bud' se mu zapomněla máma s nějakou vobludou, nebo jeho babička, nebo měl těch tatínků víc a vod každýho něco zdědil. Po tom uši, vod toho vocas, vod jinýho zas chlupy na držce, vod třetího čumák, vod čtvrtýho pajdavý nohy a vod pátýho velikost, a když měl takovejch tátů dvanáct, tak si můžete, pane obr-lajtnant, pomyslit, jak takovej pes vypadá. (147)

Biologie je u Haška pěkně zamotaná: psi nepatří do jednotlivých rodových linií, ale jsou navzájem všelijak zkříženi. Dokonce i lidé mohou mít více otců (jako v případě dítěte Růženy Gaudrsové, 566). A v knize je mnoho dalších příkladů pomíchaných druhů. Vtip je v tom, že život je rodokmeny pokryt jen velmi nedokonale, že se nedá jen tak vědecky rozčlenit a zaškatulkovat.

Přesto se nedá říct, že je Haškův (a Švejkův) odpor k encyklopedickému třídění úspěšný. Encyklopedický a pozitivistický řád z obzoru *Osudů* nikdy nemizí: člověk je v nich neustále klasifikován a pořádán do příslušných šanonů ideologickým státním aparátem (srov. ALTHUSSER 1971). Kritici, kteří se v *Osudech* soustředí na tuto byrokratickou stránku pozitivismu, Haška často přirovnávají ke Kafkovi, neboť právě v takovém úřednickém světě dostávají „encyklopedie“ přednost před lidskostí:

Zde mizela povětšinou všechna logika a vítězil §, škrtil §, blbl §, prskal §, smál se §, vyhrožoval §, zabíjel §, a neodpouštěl. Byli to žongléři zákonů, žreci liter v zákonících, žrouiti obžalovaných, tygři rakouské džungle, rozměřující sobě skok na obžalovaného podle čísla paragrafů. (28)

Například podle Karla Kosíka (KOSÍK 2003) nebo Eriky Weitzmanové (WEITZMAN 2006) nezosobňují Švejkovy činy odpor vedený zvenčí a usilující o svržení pozitivistického řádu, nýbrž jen náhodné momenty vzdoru již předem polapeného klasifikačním systémem. Vzdoru, který trefně vystihuje známé úsloví Melvillova Bartlebyho: „Já bych prosím raději ne“ (MELVILLE 1990: 29). Alberto Moreiras by tuto formu odporu označil za „infrapolitickou“ (srov. např. MOREIRAS 2015). Je to odpor, který se přímo nesnaží o podkopání státního či jiného zřízení, ale spíš umožňuje vznik jistých enkláv, neurčitých prostorů vytvářených aktéry, jako je Švejk i s jeho podezřelými obchody se psy.

Tato pesimističtější interpretace *Osudů* souzní s náhledem, který je chápe jakožto „jednu zpropadenou věc za druhou“. Švejkův příběh je nejen nesmírně členitý, ale ke všemu i cesta, jíž se Švejk mezi jednotlivými zastávkami ubírá, má povahu bludného kruhu. Švejkova dobrodružství, jak to popisují George Kent (KENT 1978: 49; 78–80) a Lubomír Doležel (DOLEŽEL 2008 a, b), se odvíjejí ve smyčkách, odbočkách a návratech, stejně jako kniha sama, jež se skládá z řady arabesek a uzavřených i neuzavřených kruhů.

Osudy jsou vlastně strukturovány jako encyklopedie ve více než jednom smyslu: právě tak jako encyklopedie krouží kolem svého předmětu (odtud ono „cyklo“), křížuje Švejk vězením, nemocnicí či Putimí, aniž by se kdy dokázal vysvobodit ze začarovaných kruhů třídní a pořádání. Během své cesty do Budějovic sice na chvíli unikne armádnímu pořádku, jako i v některých dalších případech, ale struktura knihy je taková, že se do tohoto systému vždycky vrátí. Důvod, proč encyklopedie v textu tak dominuje, je tedy vlastně obsažen v samotném názvu knihy: Švejkův „osud“ je tou encyklopedií.

II. Encyklopedické vyprávění

Rozumět *Osudům* jako výsměchu pozitivistickým taxonomickým směrům a projevenému odporu vůči nim vede povětšinou k vytvoření negativně vymezeného, paranoidního pohledu na Haškův svět – redukcujícího toto dílo na odmítání epistemologického řádu, který je v něm prezentován. Encyklopedično je v tom případě vším, čím *Švejk* není. Takový náhled ovšem ponechává stranou veškerý pozitivní přínos, který encyklopedismus v *Osudech* má. Obzvlášť je tím pominuto oblíbené pojetí knihy coby vyprávěné verze české lidové encyklopedie.

Abychom osvětlili tuto stránku Haškovy knihy, vezmeme si na pomoc Mendelsonův pojem „encyklopedického vyprávění“. Edward Mendelson jej rozvinul v protikladu k termínu „román“, když v sedmdesátých letech psal o Pynchonově knize *Duha gravitace* (srov. MENDELSON 1976). „Označit tuto knihu za román,“ konstatoval Mendelson, „by sice bylo pohodlné, ale přechíst ji jako román – jako vyprávění o jednotlivcích a jejich sociálních a psychologických vztazích – by bylo jejím nepochopením“ (MENDELSON 1986: 29). Podle něj by Pynchonovo dílo mohla přesněji popsat právě ona nová kategorie „encyklopedického vyprávění“ (TAMTÉŽ).

Texty tohoto zbrusu nového žánru, zahrnujícího vrcholná díla od Danta, Rabelaise, Cervantese, Joyce i Pynchona, mají tři základní rysy: Za prvé se encyklopedická vyprávění vyznačují národním charakterem, neboť vznikají ve chvílích národního sebeuvědomění či sebeurčení. Jakožto takové mají „v rámci své kultury zvláštní historické postavení“ (MENDELSON 1976: 1267) a stávají se její sekulární biblí, která je často citována a má dobře vyvinutou tradici exegeze. Za druhé se taková kniha „věnuje celé sociální a jazykové škále svého národa“ a její „dialekt se často etabluje jako národní jazyk“ (TAMTÉŽ: 1268). Každé encyklopedické vyprávění je podle Mendelsoň navíc encyklopedií nejružnějších literárních stylů (srov. MENDELSON 1986: 31). A konečně za třetí je tato kniha encyklopedická i svým

obsahovým zaměřením, neboť se snaží zachytit totalitu vědomostí svého národa, v některých případech alespoň synekdochicky prostřednictvím jednoho specifického vědního oboru (srov. TAMTÉŽ: 30).

Dalo by se říct, že každý z těchto rysů věrně popisuje Haškovu knihu. *Osudy dobrého vojáka Švejka* byly napsány ve chvíli národního sebeurčení, jen tři roky po vyhlášení samostatného státu. A i když v tom hrály značnou roli také politické záměry, *Osudy* zaujaly zvláštní místo v rámci své kultury. Je to dodnes asi nejcitovanější česká kniha, která navíc měla značný vliv i na vývoj českého jazyka.

Švejk byl rovněž zamýšlen jakožto soubor typicky českých vědomostí. Švejkovy historky působí jako jakási lidová encyklopedie, zahrnující celé společenství Haškových pražských známých z prvních desetiletí minulého století. A jak napovídají publikace jako dvoudílná *Encyklopedie pro milovníky Švejka* (HODÍK 1998–1999), informace o české společnosti v knize obsažené na encyklopedii skutečně vydají. Hned na několika prvních stránkách románu se dovídáme o celé řadě postav, které pak už žádnou další roli v knize nemají. Patří mezi ně třeba následující osoby:

dva Ferdinandové (11);

„jeden pán u nás v Nuslích s revolverem, [jenž] postřílel celou rodinu i domovníka, kterej se šel podívat, kdo to tam střílí ve třetím poschodí“ (11);

pan Lucheni, „co probod naši nebožku Alžbětu tím pilníkem“ (12);

„jeden pán v hospodě, [který] neměl na útratu a hostinský ho musel dát sebrat“ (12);

„jeden infanterista, [který] zastřelil hejtmana“ a oběsil se na kšandě zapůjčené od profouse (12);

profous, kterého „za to degradovali a dali mu šest měsíců“ a který posléze „utek do Švejcar a dneska tam dělá kazatele náky církeve“ (12);

jeden generál, který „spadl s koně a zabil se docela klidně“ (15);

obrlajtnant Makovec, který „nám vždy říkal: ‚Disciplína, vy kluci pitomí, musí bejt‘“ (15);

nějaký Břetislav Ludvík z Budějovic (16);

jeho syn Bohuslav (16);

vdova po arcivévodovi (16);

jeden hajný, který „měl takové ošklivé jméno Pindour“ (16);

jeho „vdova s dvěma dítkami“ (16);

Pepík Šavlovic z Mydlovar (16), atd.⁴

Cena těchto srovnání a vtipů je právě v jejich obsahu, v syrové – a tedy encyklopedické – informaci o daném obyvatelstvu a jeho společných známých. Nejsou tam kvůli tomu, že by nějak přispívaly k rozvíjení děje, představují jen střípky Švejkovy společnosti zaznamenané často takřka ve formě seznamu. I když mnozí lidé, ke kterým Švejk na úvodních stránkách odkazuje, zřejmě patří do kategorie lidí zločinných, tento způsob encyklopedického zachycování společnosti je zcela jiný než Lombrosova ponižující logika. Pro Švejka neexistuje žádná hierarchie: žádný smysl pro to, co je normální a odlišené od úchylného,

⁴ Podle rejstříku, který sestavil Frank Marlow, vystupuje v *Osudech* téměř pět set postav (srov. MARLOW 1985).

a žádný soudce, jenž by byl prokazatelně duševně zdrav – ergo žádný vpravdě racionální řád regulující společnost.

V souhrnném pohledu se nezdá, že by množství takových anekdot znamenalo víc než součet svých částí, pokud ovšem nebudeme chápat tento text – tak jako v Mendelsonově úvaze – jakožto poukaz k většímu, protonárodnímu celku. A i když tyto osoby nejsou ve všech případech „pravými“ Čechy, vytváří Haškova sbírka lidí a jejich známých jisté „imaginární společenství“, které většinou sugereje představu národní pospolitosti (srov. ANDERSON 2008). Co by jinak spojovalo postavy podílející se na románovém ději, například nadporučíka Lukáše nebo železničního zřízence u záchranné brzdy, a „nějakého Mlíčka Františka z Uhříněvse u Prahy, který také jednou zatáhl za takovou poplašnou brzdu a tak se lekl, že ztratil na čtrnáct dní řeč a nabyl ji opět, když přišel k Vaňkovi zahradníkovi do Hostivaře na návštěvu a popral se tam a voni vo něho přerazili bejkovec. To se stalo,“ dodal Švejk, „v roce 1912 v květnu““ (191).

I když *Osudy dobrého vojáka Švejka* nenabízí reprezentaci národa v jeho celku ani ryzí formě, každá jejich část k němu může odkazovat synekdochicky. V jedné své rovině tak působí jako jakýsi národní archiv – alternativní fikční encyklopedie srovnatelná s tou Ottovou, ale bez editorů, kteří by rozhodovali, co je důležité a co ne. V tomto smyslu je Švejkova paměť pamětí českou. A právě tomuto aspektu svého působení, nikoli své základní dějové lince, vděčí *Švejk* za podstatnou část své popularity, nebo alespoň za svůj význam při vzdělávání národa.

Tento aspekt ho také staví do jedné řady s dalšími modernistickými díly, které se snaží prezentovat určitý světový názor z hlediska jednoho národa. V návaznosti na Mendelsona nazval Franco Moretti tato díla „moderním eposem“ (srov. MORETTI 1996), což je žánr reprezentovaný třeba *Odyseem* Jamese Joyce, *Hledáním ztraceného času* Marcela Prousta nebo románem *Sto roků samoty* Gabriela Garcíi Márqueze. Jako díla epických rozměrů takové texty usilují o komplexní zobrazení světa, které například Hegel nebo Lukács spatřovali

v Homérově díle: podávají encyklopedický obraz svého prostředí, jeho hlavních aktérů, jejich názorů, zvyků, náboženských představ a podobně.

Možná že nejlepším příkladem je právě *Odysseus*, který starobylý epos nejen převypravuje, ale zároveň si v rámci svého společenství snaží vydobýt i obdobnou roli. James Joyce jednou nadhodil, že kdyby byl Dublin zničen, bylo by ho možné z jeho knihy znovu postavit (srov. BUDGEN 1972: 69). To sice evidentně není pravda, ale odkrývá to jednu z důležitých beletristických funkcí toho druhu encyklopedismu, o němž tu hovořím. Coby jistý druh národního archivu představuje *Odysseus* a podobná díla národní minulost jakožto zaznamenanou, sdílenou a prožívanou zkušenost. Jejich autoři v ní navíc spatřují možný vzor pro nový národní stát, který třeba Irové získali v prosinci 1922, necelý rok po vydání *Odyssea*.

Stejný nárok můžeme vznést i vůči *Osudům dobrého vojáka Švejka*, a Jaroslav Durych jej devět let po získání české samostatnosti skutečně vznesl, když ve své ironické chvále napsal: „Teprve z tohoto díla může a musí cizina zvědět, co to český národ jest, jaká je jeho podstata, celá bytost, jeho hodnostní pořadí a popřípadě i prvenství mezi národy“ (DURYCH 2014: 43).

III. Haškův osobní archiv

Ke konci své klasické práce o modernistických encyklopedických narrativech zpochybňuje Leo Bersani interpretaci Joycova *Odyssea* jako díla, jež dává řád historické zkušenosti, která sama o sobě nemá smysl. Namísto převedení nepřehledného množství různých informací, které tvořily irský všední život v roce 1904, do rozsáhlého národního vyprávění, rekonstruovalo Joycovo dílo podle Bersaniho pouze „naši [západní] kulturu jakožto *jeho vlastní* kulturu“ (BERSANI 1990: 177). To znamená, že místo aby nám zprostředkoval irskou kulturu v díle dávajícím zpětně smysl historickým reáliím a prožitkům,

vytvořil Joyce nanejvýš encyklopedii sebe samého. Stejnou námitku lze vznést i proti čtení Haškových *Osudů* jako národní encyklopedie. Podobně jako Joycův *Odyseus* jsou totiž i ony hluboce autobiografickým dílem. Jejich studium proto vyžaduje spíše zájem o Haškův vlastní život než o peripetie historického formování Československa.

Domněnka, že jsou *Osudy* čistě soukromou encyklopedií, získává na váze ve světle okolností, za nichž Hašek své nejrozsáhlejší dílo psal (srov. PYTLÍK 1998: 273–282). Zvážíme-li, že byl částí domácího tisku označen za zrádce, že jej někteří jeho bývalí přátelé zavrhlí a že se přesídlením do Lipnice vzdálil městské bohémě, s níž byl tak srostlý, uvědomíme si, že i Haškova kniha byla – jako ta Joyceova – napsána v jakémisi dobrovolném exilu. Přírozeně v ní také můžeme najít silnou nostalgii, zvláště v kontrastu s Haškovými dřívějšími humoreskami, neboť zmíněný exil neměl jen místní, ale rovněž i časový rozměr. Haškův román se odehrává v letech 1914–15 a ohlíží se za světem a říší, které již pominuly. Během první světové války a Haškova pobytu v Rusku se Praha nenávratně změnila z bohémské periferie v hlavní město nového státu. A i když mnohé z *Osudů* je spojeno se současnými událostmi v Československu let 1921–22, pojednávájí hlavně o světě, který už není. V tomto smyslu jsou též osobním památkem. Švejkovy anekdoty a vypravěčovy narážky můžeme číst i jako Haškovy vlastní vzpomínky. V této interpretaci pak tvoří součást osobní encyklopedie, která nemusí mít pro nikoho dalšího smysl.

Je příznačné, že *Osudy dobrého vojáka Švejka* byly do značné míry napsány či nadiktovány v Haškově úmrtním pokoji a dílo znenadání končí Haškovou smrtí v lednu 1923. V tomto má mnoho společného s jiným, zdánlivě zcela nesouvisejícím – datem vzniku však souběžným – encyklopedickým vyprávěním: Proustovým *Hledáním ztraceného času*, jež proslulo také tím, že bylo sepsáno v ložnici v letech před autorovou smrtí v listopadu 1922. Pro Prousta nemělo encyklopedické vyprávění primárně společenský rozměr. Přestože se zajímal o epiku a národní dějiny, ústředním motivem jeho prózy byla idea

reprezentace natolik úplné, že lze prostřednictvím ní znovu nalézt již ztracený čas. Psaní je v tomto případě způsobem záchrany. Encyklopedično tu vstupuje na scénu jako způsob, díky němuž je možné vytvořit jiný, zástupný svět, do něhož se dá uniknout před pomíjivostí.

Tento pokus o opětovné nalezení minulosti skrze její úplnou reprezentaci, založený na zpětné vazbě přenášející člověka z okamžiku psaní do chvíle, kdy vzpomínka ještě byla skutečností, je výrazem touhy po popření lineárního běhu času. *Hledání* takového účinku dosahuje jednak pomocí hypertextuality a jednak Proustovým známým přeskakováním do minulosti. Haškova kniha je v tomto ohledu mnohem méně sofistikovaná a mnohem méně zaujatá literaturou jakožto místem, kde se bortí lineární čas. A přece v ní lze rozpoznat obdobnou tendenci. Švejk nikdy nedorazí do první bojové linie, i když se k ní v závěru velmi přiblíží. Je to způsobené tím, že se Haškovo vypravování neustále noří do minulosti jeho vzpomínek. Tyto vzpomínky, spolu s kruhovou strukturou románu, omezují prostor vyhrazený pokroku a dějinám. Vyprávění a encyklopedismus tak představují dva způsoby, jak odolat času.

Jako příklad můžeme uvést historku, při níž je Švejk nadporučíkem Lukášem požádán, aby vyprávěl „nějakou událost“, „nežli dostaneme něco jíst“. „[N]ežli dostaneme jíst,“ odpovídá Švejk, „to bych vám, pane obrlajtnant, musel vypravovat celý dějiny národa českýho.“ Pak ale namísto celé národní historie Švejk začne vyprávět jednu „moc krátkou historii vo jedný paní poštmistrový ze Sedlčanska“. Tato povídka se ukáže být tak zdouhavá a tak zašmodrchaná, že nadporučík Lukáš ztratí trpělivost a Švejka okřikne: „Já bych vám něco řek, Švejku, ale nechci si kazit večeri.“ Načež Švejk proneše: „Já vám říkal, pane obrlajtnant, že co vám budu vypravovat, je něco strašně blbýho“ (529–530).

Švejkova historka by se dala přirovnat k vyprávění Sancho Panzy o kozách (CERVANTES 1955: 278–281), nebo k Chaucerově příběhu o siru Thopasovi (CHAUCER 1970: 156–163). V těchto povídkách

jsou příslušné příběhy ospravedlněny spíše rámcem vyplňování času než svým vztahem k celku (jak to ve větším měřítku známe z *Dekameronu* nebo příběhů *Tisíce a jedné noci*). Švejkovým prostřednictvím navozuje Hašek narativ, který existuje v nepřerušené přítomnosti zdánlivě improvizovaného vyprávění a neubírá se žádnou předem naplánovanou cestou.⁵ Dílo může být tedy encyklopedické také proto, že je záměrně pojímáno jako neuzavřené. Taková nekonečnost má svůj význam, vezmeme-li v úvahu hrůzu první bojové linie jakožto pomyslného konce Švejkova putování. Jako u Prousta nebo Šeherezády je také Haškovo encyklopedično pevně spojeno s úsilím zastavit čas a držet se přítomnosti, která si přivolává vzpomínky na minulost.

Představený názor přirozeně zcela protiřečí představě, podle níž je Haškova kniha národním eposem – neseným teleologií příprav a realizace nového státu. „To je podstatné na *Osudech* a na jejich odkazu,“ píše Robert Porter ve své knize o české próze dvacátého století, „že demaskují samotné dějiny; neexistuje žádný pokrok a žádná vítězství, jen chvíle okamžitého přežití, a to pouze v jednotlivých případech“ (PORTER 2001: 6). Encyklopedično a s ním spojená narativní struktura potom ale nevytváří nějaké epické vyprávění. Spíš jeho pravý opak: krouživý pohyb, snažící se takovému „velkému“ osudu vyhnout. Kdykoli bychom mohli být v pokušení chápat *Dobrého vojáka Švejka* jako epos, naznačuje Porterova poznámka, odběhne kniha od příběhu národa k příběhu pouhého jednotlivce, k tomu, co je náhodné a přibližné: rejstříku nahodilostí navršených proti budoucnosti.

⁵ Hašek údajně často ani nevěděl, jak jeho historika skončí (srov. PYTLÍK 1998: 308).

IV.

Popsal jsem tři různé způsoby, jakými se *Osudy* mohou vztahovat k encyklopediím. A jak se na první pohled může zdát, vzájemně jsou zcela neslučitelné. Platí-li, že jsou encyklopedie v *Osudech* karikovaným nástrojem biopolitiky, jak pak vysvětlíme, že toto dílo do značné míry přijalo právě jejich formu? Jestliže je však správná druhá možnost, podle níž jsou *Osudy* sepsány v žánru encyklopedického vyprávění, jak se vyrovnáme s jejich navýsost osobními, do vlastní minulosti zahleděnými rysy? Konečně třetí možnost zas popírá jejich národní a společenský rozměr. Ale když jsou *Osudy* tak osobním textem, jak to, že hrají v životě českého národa takovou roli?

Chtěl bych tu v závěru navrhnout způsob, jímž lze tyto interpretační možnosti spojit. To, co se v *Osudech* vynořuje, je kritický, či opravný postoj k encyklopedickým metodám a žánrům, který byl charakteristický pro rodící se modernismus. K formování tohoto uměleckého směru přispěla událost, jež se odrazila také v názvu Haškovy knihy: „za světové války“. „Totální válka“, jak zní její obvyklé epiteton, nehrála dosud v rozborech *Švejka* velkou roli, částečně proto, že není v textu viditelně přítomna.⁶ Bojů je tam málo. Přesto je její přítomnost citelná dvojím způsobem. První se týká různých disciplinárních aparátů. Jak nám Hašek říká zcela explicitně, pro Švejka válka nezačíná na frontě, ale ve chvíli, kdy je na konci první kapitoly zatčen: „A tak zasáhl dobrý voják Švejk do světové války svým milým, roztomilým způsobem“ (19). Další kapitoly pak ukáží, že jde o válku, v níž se bojuje o způsoby, jimiž se lidé klasifikují. Znesvářenými stranami jsou rozpadající se císařská byrokracie a novější vize společnosti zaměřená na jednotlivce. Kniha je o zrodu nového řádu, v němž Češi již nebudou součástí staré říše. V tomto smyslu se ona válka vedla kvůli taxonomickým záležitostem.

⁶ K nečetným výjimkám patří PYNSENT 1977 a ŠPIRIT 2014.

Zároveň však má válečné dění v této knize i důležitý psychologický rozměr. Jak nedávno upozornil Paul Saint-Amour, první světová válka učinila myslitelnou, zcela novým způsobem, představu masového ničení a ztráty kulturní paměti. Modernističtí spisovatelé pak stáli před možností, že celý národní archiv bude jednou vymazán, a pociťovali touhu zachránit kulturu před válkou a hrozbou války. S koncem první světové války takové citění nezmizelo, protože onen okamžik byl pouze vnímán jako začátek „meziválečného“ období, období obav před naprostým vymazáním minulosti (srov. SAINT-AMOUR 2015: 7). Jestliže to platí pro Joyceho samotného, jehož válka přiměla odejít z Terstu do Curychu a posléze do Paříže, a jenž svou knihu vnímal coby model ohroženého Dublinu, pak to rovněž vrhá nové světlo na jeho encyklopedismus. Nemůžeme ho už brát jen jako významný zdroj formující národ *pro* budoucnost (jak to myslel Mendelson), ale i jako způsob záchrany minulosti, který stojí *proti* jejímu vydrancování budoucností. Zároveň nám to dovoluje představit Haškův encyklopedismus jako netoliko úsměvný a nápravný, ale i hluboce zaujatý minulostí a snahou zachránit ji před nástrahami budoucího. I když byla Haškova kniha napsána na začátku dvacátých let, v nové republice už existoval silný pocit nestability. V tomto smyslu jsou *Osudy* souborem vzpomínek ze světa, který je v ohrožení. Jsou románem poválečným i předválečným, vytvářejícím budoucnost a zároveň se před ní bránícím, a právě v tomto napětí může jejich zdánlivě rozporuplný encyklopedismus dávat smysl.

V této souvislosti bude užitečné porovnat Haškovu knihu ještě s jedním nedokončeným modernistickým textem: *Das Passagen-Werk* Waltera Benjamina. Vznikaly pod vlivem Proustova *Hledání* a stejně jako *Osudy* jsou zároveň osobním i politickým archivem, ohlížejícím se zpět, ale také utvářejícím to, co přijde. V jejich jádru je silný vklad encyklopedické epistemologie, a přece se staví proti pozitivismu a přízraku destruktivního fašismu. *Pasáže* jsou podobné jako Haškova kniha plné strukturálních rozporů, zvláště s ohledem na svůj encyklopedismus, avšak na rozdíl od ní zjevně osvětlují

jeho nedostatky. A právě skrze čtení Benjaminova díla můžeme začít rozumět radikální povaze Haškovy nostalgie.

Základním kamenem Benjaminova projektu je náhled, podle něhož pařížské pasáže ztělesňují dialektiku modernismu. Jakožto dialektické obrazy vysloužilých staveb, povětšinou zbouraných ve dvacátých a třicátých letech, zůstávají v mezerách města jako svědectví kdysi velké budoucnosti. Na jedné straně jsou pasáže se svými majestátními prosklenými konstrukcemi sídlem kapitalistického pokroku a ukazují na příchod nového světového řádu. Na té druhé jejich křehkost signalizuje, že i ten zvolna přechází do minulosti. Průzkumem těchto pasáží a jejich často zbytečného obsahu mapuje Benjaminova nedokončená kniha místo, kde se nové podle všeho zároveň rodí i mizí do nebytí. Pochopit modernitu a překonat dějinnou epochu pasáží podle Benjaminu nejprve znamená projít jimi nazpět.⁷

Švejkovo postavení je podobné. Jeho putování skrze trosky starého, zhrouteného světa a starého světového řádu vykonává něco z té práce sbírání a třídění, která čtenáři dovoluje jak vzpomínat, tak zavrhnout a dostávat se dál. Krátce řečeno, Haškova „encyklopedie“ má radikální politickou hodnotu a její vnitřní napětí je příznakem jejího modernismu. Vede nás k tomu, abychom znovu promysleli a vybudovali své encyklopedické kategorie, a přitom si nepřestali být vědomi jejich křehkosti. Je to tedy nejen útok na pozitivistické encyklopedie, ale též jejich revize. Předkládá novou vizi národa a doby, ale zároveň nechce zcela opustit minulost. Švejkovým osudem je, aby tomu starému a novému dělal prostředníka.

⁷ Rekonstrukce Benjaminova projektu, kterou edičně připravil Rolf Tiedemann, viz BENJAMIN 1991.

Prameny

BENJAMIN, Walter

1991 [1982] *Gesammelte Schriften*, sv. V/1–2 (Frankfurt n. M.: Suhrkamp)

CERVANTES SAAVEDRA, Miguel de

1955 [1605–1615] *Důmyslný rytíř don Quijote de la Mancha*, přel. Z. Šmíd (Praha: SNKLHU)

HAŠEK, Jaroslav

1961 „Zpověď starého mládence“, in též, *Utrpení pana Tenkráta* (Praha: Československý spisovatel), s. 242–263

1981 [1921–1923] *Osudy dobrého vojáka Švejka I–IV* (Praha: Naše vojsko)

CHAUCCER, Geoffrey

1970 [1478] *Canterburské povídky*, přel. F. Vrba (Praha: Odeon)

MELVILLE, Herman

1990 [1853] *Písař Bartleby: Příběh z Wall Streetu*, přel. R. Nenadál (Praha: Odeon)

Literatura

ALTHUSSER, Louis

1971 [1970] „Ideology and Ideological State Apparatuses“, přel. B. Brewster, in též, *Lenin and Philosophy and Other Essays* (New York – Londýn: Monthly Review Press), s. 127–186

ANDERSON, Benedict

2008 [1983] *Představy společnosti: Úvahy o původu a šíření nacionalismu* (Praha: Karolinum)

BERSANI, Leo

1990 *The Culture of Redemption* (Cambridge, MA: Harvard University Press)

BUDGEN, Frank

1972 *James Joyce and the Making of Ulysses* (Oxford: Oxford University Press)

DOLEŽEL, Lubomír

2008a [1981] „Putování v kruhu: Hašek a dobrý voják Švejk“, přel. B. Fořt, in týž, *Studie z české literatury a poetiky* (Praha: Torst), s. 77–83
 2008b [1989] „Cesta historie a zacházky dobrého vojáka“, přel. B. Fořt, in týž, *Studie z české literatury a poetiky* (Praha: Torst), s. 84–91

DURYCH, Jaroslav

2014 [1927] „Český pomník (Dobrý voják Švejk)“, in L. Merhaut (ed.), *Čtení o Jaroslavu Haškovi: Ohledávání 1919–1948* (Praha: Institut pro studium literatury) s. 43–50

FOUCAULT, Michel

2009 [2004] *Zrození biopolitiky*, přel. P. Horák (Brno: CDK)

HODÍK, Milan

1998–1999 *Encyklopedie pro milovníky Švejka s mnoha vyobrazeními*, 2 sv. (Praha: Academia)

KENT, George P.

1978 *A Critical and Interpretive Study of Non-Satirical Elements in the Form and Title Hero of the Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války* (*The Fortunes of the Good Soldier Švejk in the World War*) by Jaroslav Hašek (1883–1923). Disertační práce (Brown University)

KOSÍK, Karel

2003 [1963] „Hašek a Kafka neboli Groteskní svět“, in M. Příbáň (ed.), *Z dějin českého myšlení o literatuře*, sv. 3, 1958–1969 (Praha: ÚČLAV ČR), s. 103–112

MARLOW, Frank

1985 *Rejstřík jmenný, místní a věcný ke knize Jaroslava Haška Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války* (Toronto: Sixty-Eight Publishers)

MENDELSON, Edward

1976 „Encyclopedic Narrative: From Dante to Pynchon“, *MLN* 91, č. 6, s. 1267–1275

1986 [1976] „Gravity’s Encyclopedia“, in H. Bloom (ed.), *Thomas Pynchon’s Gravity’s Rainbow* (New York: Chelsea House Publishers), s. 29–42

MOREIRAS, Alberto

2015 „Infrapolitics: the Project and its Politics. Allegory and Denarrativization. A Note on Posthegemony“, *Transmodernity* 5, č. 1, s. 9–35

MORETTI, Franco

1996 *Modern Epic: The World-System from Goethe to García Márquez* (Londýn: Verso)

PORTER, Robert

2001 *An Introduction to Twentieth-Century Czech Fiction: Comedies of Defiance* (Brighton: Sussex Academic Press)

PYTLÍK, Radko

1998 [1971] *Toulavé house: život Jaroslava Haška, autora Osudů dobrého vojáka Švejka* (Praha: Emporium)

PYNSSENT, Robert B.

1977 „The Last Days of Austria: Hašek and Kraus“, in H. Klein (ed.), *The First World War in Fiction* (New York: Barnes & Noble), s. 136–148

SAINT-AMOUR, Paul

2015 *Tense Future: Modernism, Total War, and Encyclopedic Form* (Oxford: Oxford University Press)

SAUER, Franta – SUK, Ivan

1924 *In memoriam Jaroslava Haška* (Praha: vlastní náklad)

STERN, J. P.

1966 „On the Integrity of the Good Soldier Schweik“, *Forum for Modern Language Studies* 2, č. 1, s. 14–24

ŠPIRIT, Michael

2014 „Jak válčí Švejk“, in I. Klimeš, J. Wiendl (eds.), *Kultura a totalita II: Válka* (Praha: FF UK), s. 305–312

WEITZMAN, Erica

2006 „Imperium Stupidum: Švejk, Satire, Sabotage“, *Law and Literature* 18, č. 2, s. 117–148